

Potrzeby i wyzwania edukacji w zakresie nieдрzewnego użytkowania lasu

Paweł Staniszewski, Wiesława Ł. Nowacka, Alicja Gasek

Abstrakt. Współcześnie, coraz większą wagę przywiązuje się do społecznych funkcji lasu, a te są ściśle powiązane z możliwością korzystania z dóbr powszechnie dostępnych: grzybów, owoców i ziół. W tym kontekście należy zwrócić szczególną uwagę na politykę informacyjną i edukacyjną w odniesieniu do korzystania z pożytków leśnych. W artykule zaprezentowano potrzeby i wyzwania edukacji w zakresie nieдрzewnego użytkowania lasu. Zwrócono uwagę na niewystarczającą wiedzę społeczeństwa w zakresie znajomości płodów runa leśnego i wskazano możliwości promocji mniej znanych, a wartościowych gatunków leśnych roślin użytkowych i grzybów jadalnych. Nacisk położono również na informacje dotyczące właściwych sposobów zbioru płodów leśnych, na ich znaczenie dla stabilności ekosystemów leśnych, na „kulturowy” powrót do tradycyjnych form użytkowania lasu, na pojawianie się produktów niszowych, ale także na zagrożenia związane z toksycznymi właściwościami niektórych gatunków grzybów i roślin leśnych. Podkreślono ponadto, że umiejętnie prowadzona edukacja w zakresie nieдрzewnego użytkowania lasu może przyczynić się do kreowania pozytywnego wizerunku leśników w oczach społeczeństwa.

Słowa kluczowe: nieдрzewne użytkowanie lasu, edukacja leśna

Abstract. Needs and challenges of education in the field of non-wood forest products utilization. Currently, more and more attention is paid to the social functions of forests, and these are closely related to the possibility of using the widely available goods: mushrooms, fruits and medical herbs. In this context, some attention should be paid to the policy of information and education regarding the use of forest benefits. The article presents the needs and challenges of education in the field of non-wood forest products utilization. Attention was drawn to the insufficient public knowledge of forest floor resources. The possibility of promotion of valuable but less known species of forest plants and edible mushrooms have been indicated as well. Information about the proper harvesting methods of forest goods, their importance for the stability of forest ecosystems, the „cultural” return to traditional forms of forest use, the appearance of niche products, but also on the risks associated with toxic properties of some fungi and plants species have been also analyzed. Moreover, it has been stated that skillfully guided education in the field of non-wood forest products use can contribute to creating a positive image of foresters.

Keywords: non-wood forest products, forest education

Wstęp

Uważa się, że użytkowanie lasu jest najstarszą w historii ludzkości przemyślaną działalnością; naturalnym zachowaniem wobec darów, jakie ofiaruje las, a których istotności znaczenia dla naszego życia nie zawsze doceniamy. Użytkowanie lasu sprowadza się do zaspokojenia potrzeb – zarówno materialnych jak i duchowych. Zachodzi ono również wtedy, kiedy człowiek nie ma bezpośredniego kontaktu z lasem, a nawet wtedy, gdy nie chce lub nie umie tego dostrzec (Janeczko, Staniszewski 2013; Paschalis 1998).

Istotnym elementem użytkowania lasu jest korzystanie z leśnych surowców i produktów niedrzewnych, w Polsce powszechnie określane mianem „uboczne użytkowanie lasu”. Termin ten nie wydaje się być właściwy, zarówno z powodu trudności w porozumieniu na poziomie globalnym, jak i z faktu, że wartość tzw. „ubocznych” produktów leśnych często przekracza wartość drewna. Warto przy tym wspomnieć, że uboczne użytkowanie lasu rozumiane jako naturalna, spontaniczna działalność człowieka, jest starsze od użytkowania głównego, czyli od pozyskiwania drewna.

Poniżej zaproponowano uporządkowanie pojęć związanych z niedrzewnym/ubocznym użytkowaniem lasu – jest to koniecznym warunkiem zapewnienia możliwości rzetelnej wymiany informacji dotyczącej zakresu i skali użytkowania dóbr niedrzewnych, przede wszystkim na poziomie międzynarodowym (Staniszewski 2013; 2014).

- Leśne surowce niedrzewne – pożytki materialne niebędące drewnem, pobierane z ekosystemów leśnych, plantacji oraz z drzew rosnących poza lasami.
- Użytkowanie leśnych surowców niedrzewnych – korzystanie z pożytków materialnych niebędących drewnem, pobieranych z ekosystemów leśnych, plantacji oraz z drzew rosnących poza lasami.
- Leśne pożytki niedrzewne / leśne surowce i produkty niedrzewne – dobra materialne niebędące drewnem, pobierane z ekosystemów leśnych, plantacji oraz z drzew rosnących poza lasami, a także dobra niematerialne (usługi, korzyści, świadczenia) wynikające z pełnienia przez las funkcji pozaprodukcyjnych.
- Niedrzewne użytkowanie lasu (użytkowanie leśnych surowców i produktów niedrzewnych) – pozyskiwanie leśnych surowców niedrzewnych oraz korzystanie z pozaprodukcyjnych funkcji lasu.

Korzystanie z leśnych dóbr niedrzewnych ma udokumentowane znaczenie dla rozwoju regionalnego. W niektórych regionach Polski, dla mieszkańców wsi i małych miast surowce i produkty runa leśnego są przede wszystkim istotnym źródłem dochodu, natomiast mieszkańcy dużych miast traktują pozyskiwanie dóbr leśnych jako element rekreacji. Rozwój obszarów wiejskich jest w dużym stopniu uzależniony od użytkowania leśnych surowców i produktów niedrzewnych (Barszcz 2006a; 2006b; Barszcz, Suder 2009; Nowacka 2012; Nowacka i in. 2014; Staniszewski, Nowacka 2014; Staniszewski 2011b).

Jednakże, tę sferę leśnictwa trudno traktować jako zorganizowaną gospodarkę leśną: znaczna część pożytków niedrzewnych (zwłaszcza zasobów runa leśnego) jest pozyskiwana w formie niekontrolowanego zbieractwa, a istniejące regulacje prawne nie rozwiązują skutecznie tego problemu. Z jednej strony istnieją zapisy, m.in. w ustawie o lasach, nakazujące zbieraczom podpisywanie umów z nadleśnictwem, jeśli zbiór ma charakter zarobkowy, z drugiej strony natomiast mamy do czynienia ze społecznym przyzwoleniem na łamanie tych przepisów. Sporadyczne przypadki podpisywania umów dotyczą surowców „niszowych”, o szcze-

gólnej wartości i przeznaczeniu, natomiast komercyjny zbiór grzybów i owoców całkowicie wymyka się spod kontroli i nie przynosi jakichkolwiek dochodów właścicielowi lasu.

Współcześnie, coraz większą wagę przywiązuje się do społecznych funkcji lasu, a te są ściśle powiązane z możliwością korzystania z dóbr powszechnie dostępnych: grzybów, owoców i ziół. W tym kontekście należy zwrócić szczególną uwagę na politykę informacyjną i edukacyjną w odniesieniu do korzystania z pożytków leśnych (Staniszewski 2013; Staniszewski, Janeczko 2012).

Stan wiedzy, problemy i wyzwania związane z edukacją leśną w zakresie nieдрzewnego użytkowania lasu

Konieczność skutecznego realizowania trwałej i zrównoważonej gospodarki leśnej wymaga między innymi akceptacji społecznej dla działań leśników, a przecież użytkowanie lasu jest w wielu aspektach działalnością budzącą kontrowersje wśród osób odwiedzających las w celach turystycznych lub rekreacyjnych. Dotyczy to przede wszystkim pozyskiwania drewna, związanego z pozbawianiem życia okazałych drzew, realizowanego często przy użyciu ciężkiego sprzętu. Dotyczy to także cięć pielęgnacyjnych lub trzebieży, gdzie wycinane są drzewa młodsze. Działania te mogą być postrzegane jako zbyt drastyczne, niszczące piękno lasów, wpływające destrukcyjnie na rozwój przyrodniczy lasów (Janeczko, Staniszewski 2013). Zmusza to do traktowania edukacji leśnej jako jednego z priorytetów, także w kontekście dbałości o wizerunek Lasów Państwowych w oczach społeczeństwa. Jednakże należy podkreślić, że szczególnie „wdzięcznym” tematem, który jest i powinien być realizowany w ramach edukacji leśnej, jest kwestia korzystania z powszechnie dostępnych darów lasu, przede wszystkim grzybów, owoców i roślin leczniczych/użytkowych. Liczne badania (m.in. Gołos, Zając 2004; Janeczko 2002) potwierdzają, że atrakcyjność rekreacyjna lasów jest przez społeczeństwo bardzo często utożsamiana z dostępnością wymienionych wyżej pożytków. Zatem zainteresowanie tym problemem jest również duże, co stwarza szansę wprowadzenia elementów nieдрzewnego użytkowania lasu do programów edukacyjnych, a to z kolei może być wartościowym elementem promocji leśnictwa.

Warto postawić pytanie: jakie aspekty nieдрzewnego użytkowania lasu powinny być rozpatrywane jako potencjalne elementy edukacji leśnej? Poniżej wymieniono wybrane problemy, co do których istnieje uzasadnione przypuszczenie, że wiedza na ich temat nie jest powszechna i wystarczająca.

- Powszechna dostępność pożytków leśnych nie powinna oznaczać zgody na niekontrolowaną eksploatację.
 - Czy wiemy, kto jest właścicielem zbieranych w lesie grzybów, owoców i ziół? Czy sądzimy, że są to „dobra niczyje”?
- Zgodnie z Ustawą o lasach „(...) zbiór płodów runa leśnego dla celów handlowych lub przemysłowych wymaga zawarcia umowy z nadleśnictwem.”
 - Czy te regulacje są skuteczne i przestrzegane? Czy są powszechnie znane? Wreszcie – czy wymagają weryfikacji?
- Zrównoważone użytkowanie – to m.in. konieczność poszerzenia puli użytkowanych gatunków.
 - Czy wiemy, że w Polsce występuje ponad 1000 gatunków grzybów jadalnych? Ile gatunków leśnych grzybów i owoców jest w Polsce powszechnie zbieranych?

- Na rynku pojawiają się produkty pochodzące z drzew leśnych, np. sok brzoźowy (tzw. oskoła). Czy wiemy, jak prawidłowo pozyskiwać te dobra?
 - Czy znamy zasady udostępniania lasu pod kątem nieдрzewnego/ubocznego użytkowania? Czy istnieją zasady nieдрzewnego użytkowania lasu?
- Pewna liczba gatunków roślin i grzybów zawiera substancje toksyczne.
 - Czy znamy i potrafimy rozpoznawać grzyby i rośliny trujące?
- Wiedza tradycyjna niekiedy jest sprzeczna z wiedzą naukową.
 - Dlaczego nadal w Polsce zbiera się grzyby trujące (np. krowiaka podwiniętego, zwanego olszówką lub piestrzencę kasztanowatą)?
- Istnieje lista gatunków roślin, grzybów i zwierząt objętych ochroną ścisłą, ochroną częściową oraz ochroną częściową z możliwością pozyskiwania.
 - Czy te pojęcia są jasne i zrozumiałe? Czy znamy gatunki chronione?
- Właściwy sposób zbioru owoców, ziół oraz owocników grzybów leśnych jest istotny nie tylko dla jakości i trwałości pozyskanych płodów, ale także z punktu widzenia ochrony ekosystemów leśnych.
 - Czy znamy i przestrzegamy zasady zbioru płodów runa leśnego? Dlaczego niszczymy owocniki niejadalnych i trujących grzybów?
- Trwałe użytkowanie lasu powinno wynikać z rozpoznania bazy surowcowej.
 - Czy znamy zasoby leśnych pożytków nieдрzewnych?
- Nieдрzewne użytkowanie lasu – to także „kulturowy” powrót do tradycyjnych form korzystania z lasu oraz produkty niszowe, które mogą być skutecznym elementem promocji regionów.
 - Czy umiemy je wskazać i właściwie wykorzystać?
- Sukces komercyjny leśnych pożytków nieдрzewnych zależy w znacznej mierze od polityki.
 - Czy nasza wiedza w tym zakresie jest wystarczająca?

Analizując niektóre z powyższych zagadnień, trzeba odnieść się do podstawowej kwestii, jaką jest postrzeganie leśnych surowców nieдрzewnych, a konkretnie zasobów runa leśnego, jako dóbr powszechnie dostępnych. Zbiór owoców i grzybów leśnych jest wpisany w naszą tradycję; zrozumiałe jest, że jakiegokolwiek próby ograniczenia dostępu do tych dóbr nie spotkają się z akceptacją społeczeństwa. Stąd wątpliwa skuteczność wspomnianych wcześniej zapisów w „Ustawie o lasach” o konieczności podpisywania umów z nadleśnictwem w przypadku zbioru do celów komercyjnych. Zdaniem autorów, zapis ten nie jest trafny i należałoby raczej regulować obrót i przetwórstwo tych surowców, a nie ich pozyskiwanie w lesie (choć dla znacznej części zbieraczy proceder ten jest istotnym, niekiedy głównym źródłem dochodu). Jednakże, nie można akceptować łamania prawa. Poważnym wyzwaniem, zwłaszcza w kategoriach edukacyjnych, jest uświadomienie społeczeństwu, że grzyby, jagody i zioła to nie są „dobra niczyje”, a właściciel lub gospodarz lasu ponosi określone koszty, m. in. związane z hodowlą i ochroną lasu, aby te dobra mogły powstać i abyśmy mogli z nich korzystać. Uporządkowanie kwestii komercyjnego zbieractwa leśnego jest niezbędne, choć proces ten powinien być ewolucyjny, a nie rewolucyjny. Ta konieczność związana jest między innymi z ideą certyfikacji w leśnictwie: pozyskiwanie leśnych użytków ubocznych musi być realizowane zgodnie z zasadami prowadzenia trwałej i zrównoważonej gospodarki leśnej, z zapewnieniem odnawialności zasobów leśnych (Staniszewski, Janeczko 2012). Zapisy potwierdzające

takie stanowisko można znaleźć m.in. w dokumencie zatytułowanym „Polskie kryteria i wskaźniki trwałego i zrównoważonego zagospodarowania lasów dla potrzeb certyfikacji lasów” (w ramach systemu PEFC). Czytamy tam między innymi, że „(...) gospodarowanie lasami powinno być wspierane przez inne jednostki, które korzystają za darmo, często w sposób nie-uświadomiony, z dóbr i usług dostarczanych przez lasy i leśnictwo” oraz że: „powszechny dostęp do lasów oraz użytkowanie dóbr i korzystanie z usług leśnych przez instytucje i osoby prawne, powinno respektować wkład gospodarki leśnej w ochronę i rozwój użytkowanych dóbr i usług, przez odpowiednie uczestnictwo w kosztach ponoszonych przez gospodarkę leśną lub przez ulgi podatkowe” (Staniszewski 2011a). Zatem, prawdziwym wyzwaniem w wymiarze edukacyjnym wydaje się być pogodzenie publicznych funkcji lasów z koniecznością uświadczenia społeczeństwu, że dobra te posiadają określoną wartość, a ich dostępność wiąże się z wymiernymi kosztami ponoszonymi przez Lasy Państwowe.

Znacznie prostszym i bardziej wdzięcznym (choć nie mniej ważnym) problemem jest edukacja w dziedzinie grzyboznawstwa. Obserwuje się ogromne zainteresowanie społeczeństwą tą tematyką, natomiast wiele badań wskazuje na ograniczoną wiedzę społeczeństwa w zakresie znajomości i umiejętności oznaczania zarówno grzybów jadalnych, jak i trujących, znaczenia grzybów dla ekosystemów leśnych, konieczności ich ochrony itp. (m.in. Koperek 2015, Kopeć 2016, Łopatko 2007, Ochrymiuk 2009, Skorupska 2012, Śliwka 2011). W tym zakresie, edukacja powinna się przede wszystkim skupiać na następujących kwestiach:

- nauka rozpoznawania najniebezpieczniejszych gatunków grzybów trujących;
- propagowanie informacji o niebezpieczeństwie zatrucia grzybami niekiedy błędnie uznawanymi za jadalne (np. krowiak podwinięty i piestrzenica kasztanowata);
- propagowanie właściwego sposobu zbioru leśnych grzybów;
- informacje o wpływie użytkowania grzybów na środowisko;
- informacje o ich roli w ekosystemach leśnych (grzyby saprotroficzne, patogeniczne, mikoryza itp.);
- propagowanie właściwego zachowania w lesie (m.in. dlaczego nie należy niszczyć grzybów niejadalnych);
- propagowanie wartościowych, a mało znanych gatunkach grzybów jadalnych (tylko ewidentnie łatwych do oznaczenia!);
- informacje o ochronie gatunkowej.

Należy z satysfakcją stwierdzić, że w wielu miejscach w Polsce realizowane są znakomite programy edukacyjne, często w formie grzyboznawczych festynów czy happeningów, adresowanych o odbiorców w różnym wieku: od przedszkolaków do ludzi starszych (m.in. nadleśnictwa Wyszków, Wielbark, Lubliniec i wiele innych).

Niedocenianym w kategoriach edukacyjnych aspektem leśnictwa jest powrót do dawnych, tradycyjnych form użytkowania lasu. Można to wspomnieć o udanych próbach reaktywowania bartnictwa, m.in. w nadleśnictwie Spała. Atrakcyjność takich działań ma wymiar nie tylko edukacyjny, ale także turystyczno-rekreacyjny (Śliwka 2012).

Propagowanie zrównoważonego użytkowania leśnych surowców i produktów niedrzewnych to także cenny materiał do tworzenia ścieżek edukacyjnych. Interesującym przykładem jest też ścieżka zorganizowana przez Nadleśnictwo Mieszkowice, na której, w ramach kolejnych przystanków edukacyjnych, prezentowane są zagadnienia dotyczące roli pszczół w eko-

systemie leśnym, powstawania i właściwości miodu oraz rodzajów produktach pszczelarskich (Janeczko, Staniszewski 2013).

Na zakończenie należy wspomnieć o edukacji specjalistycznej, związanej z zasadami pozyskiwania, obrotu i możliwości wykorzystania oraz przetwórstwa wybranych surowców leśnych, np. wydzielin drzew, spośród których w Polsce nabiera znaczenia sok brzozy. Chodzi tu nie tylko o technikę pozyskiwania, ale także działania na poziomie polityki, które w znacznym stopniu mogą wpływać na rozwój komercyjnego użytkowania (m.in. wspomaganie tworzenia małych przedsiębiorstw, rozwój technologii i jej dostępność, programy szkoleniowe, inicjatywy fiskalne, promocja eksportu produktów itp.).

Podsumowanie

Chęć spędzania wolnego czasu w lesie wynika w znacznej mierze z dostępności takich pożytków, jak owoce i grzyby. Natomiast wiedza w zakresie znaczenia i właściwego korzystania z tych dóbr nie jest zadowalająca. Prowadzenie przez leśników edukacji dotyczącej nie-drzewnego użytkowania lasu spotyka się więc z dużym zainteresowaniem społecznym. Należy zwrócić szczególną uwagę na to, że – niejako „przy okazji” rozwijania wiedzy dotyczącej tej szczególnej dziedziny leśnictwa – edukacja może (i powinna!) być skutecznym narzędziem promocji gospodarki leśnej w ogóle, przyczyniając się do kreowania pozytywnego wizerunku leśników w oczach społeczeństwa.

Literatura

- Barszcz A. 2006. The influence of harvesting of non-wood forest products on the economic situation of households in Poland. *EJPAU, Forestry*, vol 9, 2.
- Barszcz A. 2006. The regionalization of harvesting of non-wood forest products in Poland. *EJPAU, Forestry*, vol 9, 4. 13.
- Barszcz A., Suder A. 2009. Diversity in the socio-economic role of the main non-wood forest products for the inhabitants of small villages and large towns in Poland. *Fol. For. Pol. ser. A*, 51 (1), 77-84. 128.
- Gołos P., Zajac S. 2004. Społeczne potrzeby i preferencje w zakresie rekreacyjnej funkcji lasu. *Problemy zrównoważonego rozwoju turystyki, rekreacji i sportu w lasach*. AWF Warszawa.
- Janeczko E. 2002. Środowiskowe i społeczne uwarunkowania funkcji rekreacyjnej lasów Mazowieckiego Parku Krajobrazowego. Maszynopis rozprawy doktorskiej. Katedra Użytkowania Lasu SGGW, Warszawa.
- Janeczko E., Staniszewski P. 2013. Leśne ścieżki edukacyjne a problematyka użytkowania lasu. *Stud. i Mat. CEPL, Rogów*, 34 (1): 136-144.
- Koperek M. 2015. Edukacja przyrodniczo-leśna na przykładzie festiwalu „Grzybowanie 2014” w Nadleśnictwie Wielbark. Praca inżynierska wykonana w Katedrze Użytkowania Lasu SGGW. Warszawa.
- Kopeć S. 2016. Wiedza i świadomość społeczeństwa w wieku szkolnym na temat ubocznego użytkowania lasu, łowiectwa, turystyki i rekreacji na terenie Nadleśnictwa Łuków. Praca inżynierska wykonana w Katedrze Użytkowania Lasu SGGW. Warszawa.
- Łopatko E. 2007. Analiza wiedzy mieszkańców gminy Dobre Miasto z zakresu użytkowania i ochrony zasobów runa leśnego pod kątem potrzeb edukacji przyrodniczo-leśnej. Praca magisterska wykonana w Katedrze Użytkowania Lasu SGGW. Warszawa.
- Nowacka W. Ł. 2012. Wykorzystanie dóbr lasu – punkt widzenia społeczności lokalnej. *SiM CEPL, Rogów*, 32 (3): 155-160.
- Nowacka W. Ł., Woźnicka M., Staniszewski P. 2014. Znaczenie pożytków leśnych dla funkcjonowania rodziny – case study. *SiM CEPL, Rogów* 38 (1): 54-60.

- Ochrymiuk B. 2009. Świadomość społeczna, potrzeby ochrony i racjonalnego wykorzystania grzybów leśnych na przykładzie mieszkańców Puszczy Ładzkiej (Podlasie). Praca magisterska wykonana w Katedrze Ochrony Lasu i Ekologii SGGW. Warszawa.
- Paschalis P. 1998. Użytkowanie lasu: znane problemy? Użytkowanie lasu i problemy regulacji użytkowania lasu w Polsce. Fundacja Rozwój SGGW. Warszawa.
- Skorupska A. 2012. Analiza edukacji przyrodniczo-leśnej z zakresu grzyboznawstwa w Nadleśnictwie Celestynów oraz projekt wystawy pt. „Grzyby leśne”. Praca inżynierska wykonana w Katedrze Użytkowania Lasu SGGW. Warszawa.
- Staniszewski P. 2011a Analiza możliwości implementacji certyfikacji w systemie użytkowania leśnych surowców i produktów niedrzewnych. Cz. II – Wyniki badań. Sylwan nr 5: 313 – 321
- Staniszewski P. 2011b. Znaczenie ubocznego użytkowania lasu w rozwoju obszarów wiejskich. W: Współczesne problemy ekonomiki leśnictwa. s: 254–262. Instytut Badawczy Leśnictwa; Polskie Towarzystwo Leśne. Sękocin Stary; Warszawa.
- Staniszewski P. 2013. Uwarunkowania budowy systemu niedrzewnego użytkowania lasu. Rozprawy Naukowe i Monografie, seria 425, ISBN 978-83-7583-458-1. Wydawnictwo SGGW. Warszawa.
- Staniszewski P. 2014. Uboczne czy niedrzewne użytkowanie lasu? – perspektywy rozwoju. W: Perspektywy rozwoju techniki leśnej. Polskie Towarzystwo Leśne. ISBN 978-83-931417-7-7. s. 31-41.
- Staniszewski P., Janeczko E. 2012. Problemy udostępniania lasów w kontekście użytkowania zasobów runa SiM CEPL, Rogów 32 (3): 161-170.
- Staniszewski P., Nowacka W. Ł. 2014. Leśne pożytki niedrzewne jako dziedzina nauki oraz element gospodarki leśnej. SiM CEPL, Rogów 38 (1): 61-68.
- Śliwka A. 2011. Kulturowe i promocyjne uwarunkowania użytkowania grzybów jadalnych. Praca inżynierska wykonana w Katedrze Użytkowania Lasu SGGW. Warszawa.
- Śliwka A. 2012. Promocyjne, kulturowe i edukacyjne aspekty bartnictwa w Lasach Spalskich. Praca magisterska wykonana w Katedrze Użytkowania Lasu SGGW. Warszawa.

Paweł Staniszewski, Wiesława Ł. Nowacka, Alicja Gasek

Katedra Użytkowania Lasu

Wydział Leśny,

SGGW w Warszawie

pawel.staniszewski@wl.sggw.pl,

wieslawa.nowacka@wl.sggw.pl,

alicja.gasek@wl.sggw.pl